

12. הקבצן הרמאי בטבריה (ירושלמי פאה פ"ה ה"ה, כא ע"ב) – התרגום מארמית בספרות אגדה א' (תשס"ב), עמ' 36-37, מובא גם המקור בארמית וגם ספרות נבחרת.

- 1 רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש נבנסו לרה"ץ בפרהצאות של טבריה. פגש בהם עני אחר, אמר להם: זכו בי [=תנו לי נדבה]. אמרו לו: קשחור. קשחורו מצאוהו מת.
- 5 אמרו: הואיל ולא מפלנו בו בחייו נטפל בו במותו. קשחורו בו [=קשחורו] מצאו פים היגרים תלוי עליו. אמרו: זהו שאמר רבי אבהו בשם רבי אלעזר: צריכין אנו להחזיק טובה לרמאים שבהם, שאולולא הרמאים שבהם.
- 10 ה"ה אחר מהם הובע צדקה מן האדם ולא גזחן לו – מיד ה"ה נענש.

הקבצן הרמאי בטבריה

שאל וידר

פתיחה

מגמת דברי להציג פרשנות למעשה "הקבצן הרמאי בטבריה" שתסייע ללימוד דירקטי והבנת המעשה.

סגנון הפרשנות יהיה בעיקרו סקירה כללית הלכתית על פי מבנה הסיפור שלנו, בהשוואה למקבילות המעשה, חלקן מאוחרות מאד, בנושא מצוות צדקה, לאור המציאות של רמאים המתתזים לעניים.

סיפור המעשה

האמוראים בסיפור שלפנינו הם ר' יוחנן, ראש הישיבה בטבריה, וגיסו ריש לקיש שהיה שוחף ובן זוג לו בוויכוח וליבון של לימוד ודעת, במהלך הדור השני של אמוראי ארץ ישראל.¹ כמו כן מצוטט בסיפור ר' אבהו, שמביא מימרא בשם ר' אלעזר. הסיפור מתולק לשלושה אירועים מרכזיים כאשר כל אירוע כולל בתוכו כמה רכיבים:

- א. המפגש של ר' יוחנן וריש לקיש עם הקבצן – שו' 1-4.
- ב. טיפולם בקבצן המת – שו' 5-6.
- ג. ציטוט דברי ר' אבהו – שו' 7-10.

אירוע א': למפגש של ר' יוחנן וריש לקיש עם הקבצן יש כמה שלבים:

1. ר' יוחנן וריש לקיש יורדים לרה"ץ במרחצאות טבריה – שו' 1.
2. נפגשים עם מסכן [עני] – שו' 2.
3. העני מבקש בי יקיימו בו זכות [יתנו לו צדקה, וכך יקיימו מצוות צדקה] – שו' 2.
4. תגובת החכמים לבקשת העני [דחיית בקשתו לסיוע הרחצה] – שו' 3.
5. בשוכם מן הרחצה מצאו החכמים את המסכן מת – שו' 4.

1 אף שר' יוחנן פעל במהלך הדור השני של אמוראי ארץ ישראל, האריך ימים ופעל גם בדר השלישי.

אירוע ב': הטיפול בקבצן המת:

1. דרישה של החכמים לאחר ראייתם את המסכן מת – שו' 5.
2. הטיפול בו להכנה לקבורה – שו' 6.

אירוע ג': ציטוט דברי ר' אבהו:

1. הזכרת דברי ר' אבהו – שו' 7.
2. מימרת ר' אלעזר – שו' 8-10.

"חד מסכן" – המפגש

מי הוא אותו מסכן? מה מצבו ולמה הוא נזקק? מדוע אין שימוש פשוט בתיאור "חד עני"? ממקורות נוספים שאנו פוגשים בהם ב"מסכן" ניתן להגיח שאכן מדובר בפשטות בעני, הנוקק לצדקה, והוא מזכה אחרים במצוות הצדקה; ליתר דיוק, "המסכן" ברוב המקורות מעוניין במאכל ומשקה.² בעניין זה מופיע במדרש משלי כב, מהדורת ויטצקי, עמ' 155:

אמר ר' חייא שבעה שמות נקרא עני, ואלו הן: עני, ואביון, מסכן, דל, דך, רש, מך. עני כמשמעו, אביון שהוא מתאוה לכל, רואה דבר ואינו אוכל רואה דבר ואינו שותה, מסכן שהוא מסוכן בחייו, דל שהוא דל מנכסיו, דך שהוא מדוכדך ממקום למקום, רש שהוא מתרושש, מך שהוא מך עד לאסקופה התחתונה, ולא ריך כל הענינות הזאת אלא אף את גזולו. לכן פירש שלמה בחכמתו ואמר "אל תגזל דל כי דל הוא" וגו' (משלי כב כב).

לדעת ר' חייא במדרש שפנינו, המסכן תלש עד כדי סכנת חיים, כי הוא זקוק למאכל ומשקה וצרכים בסיסיים ביותר כדי להתקיים, ובלעדיהם כל קיומו בסכנה.

סיפור דומה למה שאירע לר' יוחנן וריש לקיש ניתן למצוא במדרש קהלת רבה אצל אחד מגדולי התנאים, ר' עקיבא.³

על הפסוק בקהלת י"א א' נאמר כך:

"שֶׁלַח לַחֲמֶךְ עַל פְּנֵי הַמַּיִם". א"ר ביבי אם בקשת לעשות צדקה עשה אותה עם עמלי תורה שאין מים האמור כאן אלא דברי תורה, שנאמר "היו כל צמא לכו למים" (ישעיה

2 כן נראה מהסיפור הסמוך לסיפור שלנו בירושלמי פ"ה ה"ה, כא ע"ב, כמעשה אבא בר בא; וכן בירושלמי סנהדרין פ"ו ה"ו, כג ע"ג. שם, בדומה לסיפור בתלמיד חכם נר' עקיבא שבקהלת רבה י"א א', מתוארת זכות של אדם רשע שנתן לעני להרים עיגול (כיכר לחם), שנפל על הארץ ולא בייש את המסכן; ובירושלמי עבודה זרה פ"ב ה"ג, מא ע"א, כמעשה האשה שהעלתה את המסכן לעליית הגג. לעומת זאת, בבראשית רבה לג ה, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 300-301, כמעשה ר' יהושע בן לוי שהלך לרומי וטייל בשוק, שם פגש במסכן שהתכסה או במחצלת או במרדעת חמור, כנראה כדי לסמל את מצוקתו ודלותו, שאין לו במה להתכסות, כעין המובא במשכון של עני בדברים כ"ד י"ב: "זאם איש עני הוא לא השכב פֶּבֶטוֹ".

3 ניתן לראות כי בעניין מצוות צדקה ר' עקיבא דורש ועוסק באופר יחסי יותר משאר התנאים – ראה לדוגמה ויכחו עם טורניסטרופוס הרשע במסכת בבא בתרא יא ע"א.

נה א). אמר ר' עקיבא: כשהייתי בא ביים ראיתי ספינה שטבעה ביים, ונצטערתי על תלמיד חכם אחד שהיה בה ונטבע. וכשבאתי למדינת קפוטקיא ראיתי שהיה יושב לפני ושואל שאלות. נמתו לו, בני, היאך עליית מן היים? אמר לי, רבי, בצלותך טרדני הגל לחבירו וחבירו לחבירו עד שהגיעוני ליבשה. אמרתי לו, בני, מה מעשים יש בידך? אמר, כשנכנסתי לספינה פגע כי איש אחד מסכן, אמר לי זכי בני, ויהבית ליה חד עיגול. אמר [העני] כמה דיהבת לי נפשי במתנך כן יחיהב לך נפשך. וקראתי עליו "שלח לחמך על פני המים" (קהלת רבה יא א [א]).

ר' עקיבא,⁴ לפי מדרש זה, מברר עם אותו תלמיד חכם בזכות אילו מעשים ניצל מטביעה ביים הסוער; וחשובת התלמיד חכם היא כי בכניסתו לספינה פגש מסכן אחד אשר ביקש כי יקיים בו מצוות צדקה. אותו תלמיד חכם נתן לו מיד עיגול אחד,⁵ אשר חייתה את נפש המסכן וקיימה אותו. מצווה זו עמדה לזכותו של אותו תלמיד חכם כאשר הספינה טבעה בעת הסערה. מעשהו של התלמיד חכם הוא בניגוד למה שעשו ר' יוחנן וריש לקיש, כיוון שהוא נתן למסכן אוכל מיד בעת שזה ביקש; הם, לעומת זאת, דחו את הנתניה עד לאחר שישבו מהמרחץ.

בשני הסיפורים המפגש עם המסכן הוא בכניסה למקום מסוים, והשאלה היא אם להתייחס מיד לבקשת המסכן או, כאשר אין הדבר נראה דחוף, ניתן להמתין כמעשה הצדקה.

"זכין בני" – צדקה קודמת

העני מבקש, או שמה מציע, לר' יוחנן וריש לקיש כי יקיימו בו מצוות צדקה ויתנו לו דבר שיעזור לו. מדוע מבקש/מציע המסכן שיתנו לו צדקה ולא ממתין כי יתנו לו? אפשר להציע את הכיוון הבא:

במסכת בבא בתרא דף י' ע"א מסופר ש"ר' אלעזר יהיב פרוטה לעני והדר מצלי. אמר, דכתיב 'אני בצדק אחזה פניך' (תהלים יז טו).⁶ ר' אלעזר דורש את המילה "בצדק" כמצוות הצדקה, ולהבנתו ראוי לו לאדם כי טרם תפלתו יקדים מעשה של צדקה – יתן אפילו פרוטה קודם התפילה.

4 הסיפור מופיע כמעשה בתסיד אחר, ולא כמובא כאן ("תלמיד חכם"), באבות דר' נתן נטחא א פרק ג. לפי המשך הסיפור עיגול כוונתו לפת לחם ועל כך נאמר "שלח לחמך", אך ניתן לפרש גם שמדובר בעיגול של דבילה, אשר מחזיק מעמד זמן ארוך, כמו בהפלגה ביים.

5 וכן במדרש תהלים יד, מהר' בובר, עמ' 134-135: "דבר אחר 'אני בצדק אחזה פניך'. בא וראה כמה גדול כח הצדקה שבשביל פרוטה אחת שנותן לעני זוכה ומקבל פני שכינה. בניהג שבעולם מטרונה שהיא מבקשת לראות את המלך ולהקביל פניו, היא עושה עטרה לפי כבודו, ועל ידי עטרה שהיא נכנסת לעטר את המלך, היא נראה פני המלך. ראה כמה כחה של צדקה". כך, שלפי מקור זה עקב מעשה הנתניה של צדקה האדם "מקבל" פני שכינה.

בניגוד לפעולות שאין לעשות קודם התפילה,⁷ נראה שמנהגו של ר' אלעזר מבטא את הרעיון שקודם שיקבש האדם על צרכיו הפרטיים בתפילתו יראה בצורכי חברו ויתן צדקה. פעולה זו, שרואה את העני ולא מתעלמת ממנו מבטאת את הגיש המופיעה בספר דברים פרק ט"ו פסוק ד', "פִּי יִהְיֶה כִּף אֲבִיוֹן מֵאֲחֵיךָ בְּאֶמְתּוֹ שְׁעָרֶיךָ בְּאַרְצֶךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לֹא תִאֲמַץ אֵת לִבְכָּךְ וְלֹא תִקְפֵן אֶת יְדֶיךָ מֵאֲחֵיךָ הָאֲבִיוֹן". ואת גישה הנביא ישעיהו בפרק נ"ח פסוק ז': "הֲלֹא פִלְס לְרַעַב לְחֶמֶד וְעֲנִיִּים מְרוֹדִים תִּבְיֵא בֵּית פִּי תִרְאֶה עֵרֶם וְכִסְיֹתוֹ וּמִקְשָׁדָךְ לֹא תִתְעַלֵּם".

לגישה זו מתאימה גישה חז"ל כפי שהיא מתבטאת בדברי ר' יהודה בר' סימון:⁸

אמ' ר' יהודה בר' סימון. העני הזה יושב ומתרעם מה אני ומה פל' – פל' יושב בביתו ואני יושב לי כן [= כאן]! פל' ישן על מיטתו ואני ישן על הארץ! ועמדתה אתה ונתתה לו, מעלה אני עליך כאילו נתתה שלום ביני וביניו, דכת' "או יִתְקַן בְּמַעֲוֵי יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם לִי" (ישעיה כו ה).

מאמירה זו עולה תחושתו הקשה של העני המשווה את מצבו למצבם של שאר בני אדם. נתן הצדקה קודם התפילה שם ליבו לצורכי העני, אך בעיקר לתחושותיו המרירות כנגד בני אדם, ומן הסתם גם כנגד בורא עולם – ומעשה הצדקה עושה פיוס, עושה שלום בין העני לבני האדם ובין העני לבורא עולם.

ר' אלעזר מודע לתחושותיו, כאבו, הזדקקותו של העני לעזרה, ונתינתו של מי שיש לו קודם לכל ואף לפני תפילתו.

המסכן יודע כי אין ר' יוחנן וריש לקיש יכולים להתעלם ממנו ומבקשתו, לפיכך הוא מקווה כי בטרם ידאגו לצורכיהם הגופניים ברחיצה במים ידאגו לנפשו המסכנה במאכל ובמזון.

"מי הזריץ" – דחיית העני

ר' יוחנן וריש לקיש דוחים את העני, ומבטיחים לו כי יתנו לו צדקה לאחר שיסיימו לרחוץ. מודע הם נמנעו מלתת מיד כרגע שהעני ביקש? האם מפני שחשדוהו כרמאי והכירו אותו זה מכבר,⁹ בהיותו יושב במקום זה באופן קבוע וכיוון שדגיל הוא לקבל מהם לא ישנה הדבר אם

7 בברכות יד ע"א: "אמר רב: כל הנותן שלום קודם שיתפלל כאלו עשאו במה, שנאמר: 'ובהמשך: 'אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן אטור לו לאדם לעשות חפציו קודם שיתפלל, שנאמר 'צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו' (תהלים פה יד); 'ובהמשך: 'כל המתפלל ואח"כ יוצא לדרך הקבי"ה עושה לו חפציו, שנאמר 'צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו'. ראי לשים לב כי לדעת רב נתינת שלום אסורה קודם תפילה ואילו ר' אלעזר נהג לתת צדקה קודם התפילה. וכי אף תפילה נקראת 'צדק', ואין להקרים צרכיו של אדם. וראה מהרש"א בתירושי אגרות על אחר, זה ד"ה כאלו וד"ה אסור.

8 אמורא ארץ ישראלית מהדור הרביעי. המובא כאן הוא מייקרא רבה לר, מהדורת מרגליות עמ' תתד.
9 כפי שהדברים מובאים במסכת פאה (פ"ח מ"ט): 'וכל מי שאינו צריך ליטול נוטל אינו מת מן הזקנה עד שיצטרך לפנותה'; ובתוספתא שם (פ"ד הי"ד, מהדורת ליברמן עמ' 59): 'המסמא את עינו, והמצבה את כרסו, והמצבה את שוקיו, אין נפטר מן העולם עד שיהא לו כ"ו'.

יתנו לו מאוחר יותר? או שלא רצו ליתן לו בפרהסיא?¹⁰ או שדרך בקשת-רביעיתו המפורשת גרמה לכך?¹¹ מהמסופר לנו לא נוכל לדעת! אך ברור שאין מעשה זה מתאים לרוח הדברים, כפי שנביא:

א. תמורה טז ע"א:

כיוצא בדבר אתה אומר: "רש ואיש חכמים נפגשו מאיר עיני שניהם ה'" (משלי כט יג). בשעה שעני הולך אצל בעל הבית ואמר: פרנסני! אם מפרנסו – מוטב, ואם לאו – "עשיר ורש נפגשו עושה כולם ד'" (שם כב ב), מי שעשאו עשיר לזה – עושה אותו עשיר. עני, עני לזה – עושה אותו עשיר.

כלומר, מי ששומע את בקשת העני לסיוע ועזרה כדי להתקיים ומתעלם ממנו, טופו להגיע למצב שבו הוא יזדקק לאחרים ויבקש מהם "פרנסוני".

ב. מדרש משלי כח, מהדורת ויטצקי עמ' 178:

"נותן לרש אין מחסור ומעלים עיניו רב מארות" (משלי כח כז). אמר ר' עקיבא: כל מי שנותן צדקה לעני "אין מחסור" (שם), ואם לאו "ומעלים עיניו רב מארות". הוא היה אומר: אם היה עני אצלך שחרית, ונתת לו איסר והלך לו, וכא אחר במנחה, שלא תאמר לו כבר נתתי לראשון, אלא מצוה נתן לשני. " [בבבקר זרע את זרעך ולערכ אל תנח ידך] כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים" (קהלת יא ו).

אף שיש להעלות על הדעת כי ר' יוחנן וריש לקיש נתנו צדקה טרם בואם לרחוץ, לפי דברי ר' עקיבא אין הם פטורים מלתת שוב.¹² מהמילים "אי זה מהם יכשר הזה או זה", ניתן לראות רמז למציאות המתקיימת בפסוק, שאין הנותן יודע מה מצבו של העני ועד כמה הוא נזקק לצדקה וייתכן שאף מרמה מעט.

10 כמובא במסכת חגיגה ה ע"א: "אמר רבי רבי ינאי: זה הנותן צדקה לעני בפרהסיא. כי הא דרבי ינאי חזייה להתוא גברא דקא יהיב וזוא לעני בפרהסיא, אמר ליה: מוטב ולא יחבת ליה מהשתא דיהבת ליה וכספתיה". ר' ינאי דאג להוכיח את נותן הצדקה כי יש דרכים ראויות יותר מאשר לתת צדקה בפרהסיא כיוון שיש בכך לבייש את מקבל הצדקה. לא ברור האם בושה מעין זו קיימת כאשר מקבל הצדקה עומד בפרהסיא לכתחילה כמו אותו מסכן.

11 במסכת בבא בתרא, דף ט ע"א בא דיון על חיזורו של העני על הפתחים: "תנא: אם היה מחזיר על הפתחים – אין נוקקין לו. החוה עניא דהוה מחזיר על הפתחים דאתא לקמיה דרב פפא, לא מודקיק ליה. איל רב סמא בריה דרב ייבא לרב פפא: אי מר לא מודקיק ליה, אינש אחרינא לא מודקיק ליה, לימות ליה? והא תניא: אם היה עני המחזיר על הפתחים – אין נוקקין לו! א"ל: אין נוקקין לו למתנה מרובה, אבל נוקקין לו למתנה מועטה". אמנם אין מעשה המסכן רומה לחיזור על הפתחים, אך היה אפשר להתייחס לבקשתו מיד, במתנה מועטה, ולא לרחותו.

12 אם כי ניתן לטעון שמכיוון שכבר נתנו קודם לכך הם לא היו חייבים לתת מיד כשהעני ביקש מהם.

תני רבי חייא בר רב מדיפתי: רבי יהושע בן קרחה אומר "כל המעלים עיניו מן הצדקה"¹³ – כאילו עובד עבודת כוכבים. כתיב הכא "הַשְׁמֵר לך פִּי יִהְיֶה דָבָר עִם לִבְךָ בְּלִיעַל" וגו' (דברים טו ט), וכתיב התם "יצאו אנשים בני בליעל" (שם יג יד), מה להלן עבודת כוכבים, אף כאן עבודת כוכבים.

מימרא זו קשה וביקורתית ביותר. ואף כי ניתן להשליך אותה על מעשה ר' יוחנן וריש לקיש שהתעלמו מבקשת המסכן, עדיין נטען כי חכמים אלה רחוקים היו מלחעלם באופן כללי אלא רק דחו את נתינת הצדקה לזמן מאוחר יותר.

ד. מדרש הנאים לדברים טו ח, מהדרות הופמן עמ' 82:

ר"א שאם אין בידך ליתן לו פתח לו בדברים ואמור לו בני הצא נפשי עליך שאין בידך ליתן לך וכן הוא אומר "ותפק לרעב נפשך" (ישעיה נח י).

לכאורה עדיף היה כי ר' יוחנן וריש לקיש ינהגו כמובא במקור זה ויפתחו לעני בדברים מאשר ידחו אותו לזמן אחר, כי הרי המסכן זקוק לסעד ועזרה ברגע זה, ואם לא בממון עדיין לא נסתמו הדרכים לצדקה כפי שעולה מכאן.

ארבעת המקורות שהבאנו מדגימים במידה מסוימת את הכעייתיות והתמיהה שיש על מעשה ר' יוחנן וריש לקיש בפתח המרחץ.¹⁵

נחזור לסיפורינו. אירוע א' מסתיים כאשר ר' יוחנן וריש לקיש שבים מן המרחץ ומוצאים את העני מת. וכאן מתחיל אירוע ב' שבו שני החכמים מטפלים בקבורתו של המסכן. אלא שאנו גדרשים להבין מדוע ר' יוחנן וריש לקיש מגמקים את הטיפול בקבורת העני במילים "הואיל ולא זכינן ביה בחייו ניטפל ביה במיתותיה", הרי הוא "מת מצוה", ומת מצוה אף כהן מיטמא לו,¹⁶ ודחה כל המצוות ואף תלמוד תורה.¹⁷

אלא נראה שבמילים אלו מתארים ר' יוחנן וריש לקיש כיצד הם הקמיצו את מעשה הצדקה – כיצד הם דחו את מצוות צדקה שבאה לידם. מילים אלו משקפות את תחושתם

13 ניתן לדייק מהמילה "עיניו", כלומר, לא נאמר "כל המעלים עצמו מן הצדקה". מכאן ניתן ללמוד על הקשר בין העין הרואה לעני שאין לו ואין רואים אותו.

14 בדומה לכך מופיע בויקרא רבה לד טו, עמ' תתי; ושם נטמן.

15 יפה ולכה. מגמות עריכה בסיפורי "מעשי חכמים" בויקרא רבה ובמקבילותיהם התלמודיות, עבודת דוקטור, אוניברסיטה בראיין, תשס"א, עמ' 186-198, מציגת כי על פי השוואה למקור בויקרא רבה ל"י ניתן לראות כי אצלנו הנימה יותר ביקורתית, כיוון שבויקרא רבה ר' יוחנן וריש לקיש אומרים "כורך שחבר בחכמים ובדבריהם" וממשיכים ואומרים את אומרת ר' אבהו בשם ר' אלעזר. סגנון זה מראה לרעתה כי הם תפסו את מעשיהם באופן רך ובלא חומרה יתירה.

16 לדוגמה בברכות יט ע"ב, ועוד.

17 לדוגמה מגילה ג ע"ב.

הקשה שמעוניינת בתיקון דחייתם את המסכן לסיום הרצצה, כך שלפחות הם יזכו לטיפול בקבורתו וזו תהיה נחמתם המועטה.¹⁸

התנהגותם של ר' יוחנן וריש לקיש אינה מתאימה כלל לעולה מן הסיפור על נחום איש גמזו ור' עקיבא כמובא בהמשך הסוגיה בירושלמי, לקראת סיום הפרק. התלמוד מספר על נחום איש גמזו, שהלך בדרך לבית חמיו לתת לו מתנה וברוך פוגש מוכה שהין:

נחום איש גמזו היה מוליך דורון לבית חמיו. פגע ביה מוכה שותין אחד. אמר לו: זכה עמי ממה דאית גבך. אמ' ליה: מיוזור. חזר ואשכחיה מית. והוה אמ' לקיבליה: עייניה דחמנוגן ולא יהבון לך יסתמין, ידיה דלא פשטן מיתן לך יתקטעון, רגלייא דלא רהטין מיתן לך יתברון. ומטתיה כן. סליק לגביה רבי עקיבה, אמר ליה: אי לי שאני רואה אותך כן. אמר ליה: אוי לי שאני רואה אותך כן. אמר ליה: מה את מקלליני. אמר ליה: זמה את מבעט בייסורין.

אירוע ג' הוא הכנתו של העני לקבורה. כנראה בעת ההכנה לטהרה ורחיצת המת מצאו עליו ארנק מלא דינרים.¹⁹ אירוע זה מציג את תגובת שני החכמים למציאת כיס הדינרים. ר' יוחנן וריש לקיש מזכירים את דברי ר' אבהו בשם ר' אלעזר "צריכין אנו להחזיק טובה לרמאין שבהן, שאילולא הרמאין שבהם, היה אחר תובע צדקה מן האדם ולא נותן לו מיד היה נענש".

טובה לרמאין – צידוק המעשה

דברי ר' אבהו בשם ר' אלעזר באים על רקע גופתו המתה של המסכן, והם משקפים ומסמלים את עוגש המיתה שהיתה צפויה לר' יוחנן וריש לקיש משלא נענו לתביעת המסכן. אותם "עניים" שנהגים שלא כהוגן ועושים עצמם כעניים ממש ומרמים את הבריות,²⁰ שבטעות חושבים אותם לעניים, עושים דבר חיובי. החייבים במצוות צדקה אינם רשאים להתעלם מהעניים, לפי שהתעלמות זו פירושה התעלמות מחיוב של תורה ודברי נביאים ביחס לעני. ההתעלמות כה חמורה עד שעלינו לרדוף את החייבים לכף זכות, ומי שגורם לרדוף את החייבים במצוות צדקה לכף זכות הם העניים הרמאים. ב"זכותם" ניתן לטעון כי אין אנו יודעים בוודאות מי עני ומי מתחזה לעני ומרמה את הבריות, ולפיכך איננו נותנים צדקה בכל עת וככל מצב. כך לא ניחשב למתעלמים מהעני ומעבירים על מצוות צדקה.

הביטוי "טובה לרמאין" הוא שהוביל את הסיפור שלנו על ר' יוחנן וריש לקיש. וכך אנו קוראים בירושלמי פאה פ"ח ה"ח, כא ע"ב:

18 ולכה (לעיל, הע' 15), עמ' 191, דנה בשימוש בשורש זכ"ה לעומת השורש טפ"ל, והמשפעות העלות מכך.
19 ולכה, (שם), עמ' 193, דנה בויקרא רבה, שם נמצא הארנק תלוי על צווארו של העני, על כל המשמע מכך.
20 עניין הרמאות בא בענייני צדקה כלפי בעל השדה החייב כפיאה, שצריך להשאיר פיאה בקצה שדהו, ולדעת חכמים הסיבה היא "מפני הרמאין" שבת כג ע"ב. ומפרש רש"י על אתר: "העוברים על כל תכלה ואומרים כבר הונחנה". כלומר, כרי שבצל השדה לא ירמה קבעו לו חכמים היכן ישאיר פיאה,

"שמואל ערק מן אביו. אול וקם ליה בין תרין צריפין דמיסכינין. שמע קלהון אמרין: בהדין אגנטיין אנן אכלין יומא דין – בארגנטורין דהבא בארגנטורין כספא אצל ואמר קומי אביו. אמר ליה: צריכין אנן להחזיק טובה לרמאין שבהם. דלמא: רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש עלון מיסחי בהדין דימוסין דטיבוריא...

מסופר כאן על שמואל שהלך מאביו²¹ עמד בין שני צריפין [מקום מגוריהם] של עניים ושמע אותם מתלבטים באילו כלים יאכלו את ארוחתם – האם בשל כסף או בשל זהב – וכך גילה שאין הם עניים באמת. כאשר חזר וסיפר לאביו את מה שגילה על אותם "עניים" אמר לו אביו "צריכין אנן להחזיק טובה לרמאין שבהם", וכאן מובא המעשה על ר' יוחנן ורבי לקיש.

מי הוא בעל הביטוי?

מעשה שמואל ואביו ניתן לחשוב בפשטות שלפניו ביטוי של אביו של שמואל. אך במעשה המסכן בטבריה, הסמוך, מצוין כי בעל הביטוי הוא ר' אבהו בשם ר' אלעזר. מי הוא אפוא בעל הביטוי? הביטוי מופיע בעוד שלוש מקבילות²², שבעל הביטוי בהן הוא ר' אבהו (רות רבה), או בנוסח המוכר יותר, וכנראה המקורי, ר' אבהו בשם ר' אלעזר.²³

מקומו של הביטוי

כאמור לעיל, אצלנו בירושלמי פיאח מופיעה הביטוי כנאמר מפי אביו של שמואל לפני המעשה בר' יוחנן ורבי לקיש.²⁴ מבנה זה של אמירת "להחזיק טובה לרמאין" לפני מעשה מרחץ טבריה של ר' יוחנן ורבי לקיש מופיע ברוב המקורות.²⁵

"צריכין אנן להחזיק טובה לרמאין שבהם" – מהי הטובה?

א – חטא. בכתובות, שהביטוי "להחזיק טובה לרמאין" בא לאחר מעשה שכנו "העני" של ר' חנינא, נאמר כי הטובה היא "שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום, שנאמר: יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא" (רברים טו).

מציאות של עניים רמאים מצילה את בני האדם המתחייבים בצדקה מחטא, שאפשר לעבור עליו בכל יום (!) כיוון שהחוב הוא תמידי ויום-יומי; והרמאים פוטרם ארתונ החטא. יש לשים לב שאין החטא מפורט ומבואר.²⁶

ב – עונש. אפשרות של הימנעות מחטא שאינו מפורט, מתאימה לירושלמי פאה שלנו: "ולא היה נותן מיד היה נענש".

כאן מופיע עונש כללי, שממנו "מצילים" עניים רמאים: ממעשה ספציפי שעושה הנתבע לתת צדקה – התעלמות מעני הנתובע צדקה וזה אינו נותן לו מיד! בניגוד למקור הקודם שדיבר על טובה ביחס לחטא ולא פורט כמה חטאו האנשים שהרמאים פוטרם אותם מחטא – שאומנם החטא נראה כהתעלמות מנתינת צדקה²⁷ אך לא דווקא כלפי מי שלא נתן מיד! תמונה מוחשית של עונש איום למעלים עיניו מן הצדקה עולה מן הסיפור על נחום איש גמזו ור' עקיבא כמוכא בהמשך הסוגיה בירושלמי.

ג – מות. "כי הצלת נפשי ממוות". ברות רבה ט' נאמר "צריכין אנן להחזיק טובה לרמאין שבהן שאילו לא הרמאין שבהן כיון שרואה אדם אחד מהן שואל צדקה ממנו ולא היה נותן לו מיד היה נענש למיתה". אך מה הוא המקור לעונש זה? תשובה לשאלה באה ביקרא רבה הנזכר לעיל: "רבי אבהו בשם ר' א אמר: צריכין אנן להחזיק טובה לרמאין שבהם שאלולי הרמאים שבהם כיון שהיה אחד מהם תובע בידי אדם והוא מחזירו מיד נענש למיתה, שנאמר יקרא עליך אל ה' וגו' וכתוב הנפש החוטאת היא תמות" (יתווקאל יח כ).

עניים רמאים מצילים את המתחייבים במצוות צדקה ופוטרם אותם ממייתה. קביעה קשה זו נלמדת בגזירה שווה של המילה "חטא" המופיעה בדברים ט"ו ט', גבי מי שצרה עינו מלהלוות כסף לעני לפני שנת השמיטה: "השמר לך פן יהיה דבר עם לך בלעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמיטה ורעה עינך באחיד האביון ולא תתן לו יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא". עם הפסוק ביהזקאל שעונשה של הנפש החוטאת היא מוות. עיין בפרק ביהזקאל מראה כי אין מדובר שם בסתם נפש חוטאת, אלא תיאור חטאי האדם בפרק זה הוא בענייני ממונות כגון הלוואה בריבית, גזל ומי שהתנה עני ואביון.

דברי ר' אלעזר

מול המציאות שאינתינת צדקה מובילה באופן מיידי לעונש מוות באים דברי ר' אלעזר: ר' אלעזר חודר לנפש האדם והתנהלותו הטבעית בהיי היום-יום ומתייחס לאדם שלא מסוגל, שלא פגוע או שאינו יכול לתת צדקה. כיוון שאין מציאות שאדם יכול לתת צדקה לכל

26 בבבלי, כתובות סח ע"א, כאות שתי אמירות תנאיות נוספות, אחת כלפי הנותן והשנייה כלפי העני הרמאי: 1 – "תני רבי חייא בר רב מריפת: רבי יהושע בן קרחה אומר, כל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובר עבדת כוכבים" וכו'. 2 – ת"ר: המסמא את עינו, והמצבה את בטנו, המקפח את שוקו – אינו נפטר מן העולם עד שיבא לידי כך. המקבל צדקה ואין צריך לכך, סופו אינו נפטר מן העולם עד שיבא לידי כך. 27 הדבר ברור מסמכות לדברי ר' יהושע בן קרחה "כל המעלים עיניו מן הצדקה" לאתר המימרא על הרמאים.

21 הפני משה במקום מתאר כי הלך מאביו בגלל כעס ביניהם.
22 1 – ויקרא רבה פרשה ל' י, עמ' חשצג; 2 – רות רבה ה ט [ט]; 3 – כתובות סז ע"ב.
23 בהמשך הדברים נראה שלפנינו שני שלבים, ור' אלעזר כבר משתמש בביטוי ידוע ומפרשו-מיישמו בביוון מסרים.
24 בילקוט שמעוני בהר, רמז תרסה, בא ר' אליעזר ולא אלעזר.
25 בכתובות הגיל "להחזיק טובה לרמאין" בא לאחר סיפור על ר' חננאל אשר מוכיר את מעשה שמואל ואביו: "רבי חנינא, הוה התרא עניא רתה רגיל לשרורי ליה ארבעה זחי כל מעלי שבתא. יומא חד שררינהו ניהליה ביד רביתתה. אתאי אמרה ליה: לא צריך. מאי חזית? שמעי דהוה קאמרי ליה: במה אתה סועד, בטלי כסף או בטלי זהב? אמר, היינו דאמר רבי אלעזר: בואו ונחזיק טובה לרמאין, שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום."

אדם כמשך כל הזמן, לפיכך מציאותם של הרמאים היא זכות לאנשים שאין נותנים צדקה לכל אחד. מציאות הרמאים מורידה מעול מצוות נתינת הצדקה באופן גורף ללא הבחנה ובחירה: יש בידי האדם לבחור מתי ייתן לצדקה וכמה ייתן לצדקה.

אף שיש עני המבקש/תובע עזרה ממונית, עדיין יש לנתבע בחירת לרחותו ולא לענות לבקשתו, כפי שנהגו ר' יוחנן וריש לקיש. גישה זו מקילה עם ר' יוחנן וריש לקיש, שנקיין גופם וידיהם בבית המרחץ קדם לנתינת צדקה בידיהם.

נראה שהסיפור מציג מציאות של עני היושב בפתח בית המרחץ ולא עני בשוק. הניגוד בין האדם הרואג לגופו לבין המסכן כולט ביותר והמתח הנוצר במציאות זו נוכח יותר. ישיבת העני בפתח בית המרחץ עשויה לפגום ברצון ובחשק לרחוץ בהנאה.

גישה הפוכה – קפדנית ותובענית ללא גבול – היתה הופכת את מצוות הצדקה למצווה קשה לקיום בעלת עוצמה מפחידה בעונש הגלום בה עד כדי שלילת הבחירה. דברי ר' אלעזר מאפשרים את קיום מצוות הצדקה מתוך בחירה, כפי שנהגו ר' יוחנן וריש לקיש. המעשה שהם עשו מאפשר לכל אחד להרגיש מהדגיסא את גודל חשיבותה וחומרתה של מצוות צדקה ומאידך-גיסא את החירות שיש בקיום מצווה חשובה זו. עדיף כי המצווה תיעשה בלב פנוי רחב ומתון – "עין טובה" – כלפי העני, מאשר נתינה הנובעת מאימה מעונש מוות.

13. רבי יוחנן וריש לקיש (כבלי בבא מציעא, פד ע"א) – התרגום מארמית כחוברת ספרות אגדה א (תשס"ב), עמ' 38-41, מובא הסיפור, כולל המקור בארמית, וכן הובאה ספרות נבחרת.

1 יום אָתְרָה הָיָה [רבי יוחנן] יוֹחֵץ בְּיַרְדֵּן
 רְאִינֵה רִישׁ לְקִישׁ, סֵבֵר אִשָּׁה הוּא.
 נֶעֱצַר רַמְחָ בְּיַרְדֵּן וְקָפַץ לַיַּרְדֵּן אַחֲרָיו.
 אָמַר לוֹ: כִּתְּחַד זֶה לְתוֹרָתִי.
 5 אָמַר לוֹ: יוֹחֵץ זֶה לְנַשִּׁים.
 אָמַר לוֹ: אִם חוֹזֵר אֵתְּהָ בָּךְ, נֹתֵן אֲנִי לְךָ אֶת אַחוֹתַי שְׂפָתָה טַמְנוּ.
 קָבַל עָלָיו.
 רָצָה לְחַזֵּר לְהִבְיֵא בְּגָדוֹ וְלֹא יָכַל.
 לְקַדְּמוֹ סִבְרָא וְלִמְרוֹ מִשְׁנָה וְעָשָׂאוּ אִתָּם גְּדוּל.
 10 יוֹם אַחֲרָי הָיוּ חֲלוּקִים בְּבֵית הַסְּפָרָשׁ:
 הַסְּפָרָי וְהַסְּפָרִין וְהַפְּגִי'וֹן וְהַרְמָח וְהַמְּגַלִּיד וְהַמְּבַלְקִיצִיר [משנה כלים פ"ג מ"א]
 מֵאִיִּמְתִּי מִקְּבָלִין סְמָאָה? מִשְׁעֵת נָמַר מְלֹאכְתָּן.
 וּמֵאִיִּמְתִּי נָמַר מְלֹאכְתָּן?
 רַבִּי יוֹחֵנָן אָמַר מִשְׁיָצְרָפִים פּוֹכְבֵּשֵׁן.
 15 וְרִישׁ לְקִישׁ אָמַר מִשְׁיָצְרָפִים בְּפָמִים.
 אָמַר לוֹ רַבִּי יוֹחֵנָן: לִי סָסִים בְּלִמְסִיתוֹ יוֹדֵעַ.
 אָמַר לוֹ: וְכֵּן הוֹעֵלֶתְ לִי, שָׁם רַבִּי קְרָאוּ לִי וְכָאֵן רַבִּי קְרָאוּ לִי.
 הִלְשָׁה דַעְמוֹ שֶׁל רַבִּי יוֹחֵנָן, חָלָה רִישׁ לְקִישׁ.
 כָּאֵה אַחוֹתָי וּבְקִתָּה לְפָנָיו, אָמְרָה לוֹ: רְאֵה אוֹתִי.
 20 לֹא הִשְׁתִּית פָּה.
 רְאֵה יְתוּמִים הִלְלוּ.
 אָמַר לָהּ: "עוֹבְדָה יְתוּמִיד אֲנִי אֲתִידָה" (ירמיהו מט, יא)
 בְּשִׁבְלֵי אֶלְמִנוּתָי.
 אָמַר לָהּ: "וְאֶלְמִנוּתִיד עָלַי תִּכְסֹּחִי" (שם).
 25 מֵת רִישׁ לְקִישׁ.
 הָיָה רַבִּי יוֹחֵנָן מוֹצֵעֵר אַחֲרָיו תְּרַבָּה.
 אָמְרוּ תְּכֻמִּים: מַה נַּעֲשֶׂה לְהַנִּיחַ אֶת דַּעְמוֹ?
 נִשְׁלַח אֶת רַבִּי אֶלְעָזָר בֶּן פְּרָת, שֶׁשְׂמִיעוֹתָיו מְחַדְרֹת.
 הִבִּיאוּ אֶת רַבִּי אֶלְעָזָר בֶּן פְּרָת וְהוֹשִׁיבוּהוּ לְפָנָיו.
 30 כָּל רַבָּר שְׁרָתָה אָמַר [רבי יוחנן], אָמַר לוֹ: שְׂנִיָּה
 [הִלְכָה] שְׂמִיעֵת לְךָ.

אָמַר: וְכִי לֹא הִצְרַכְנוּ –
 בְּן לְקִישׁ, כָּל דְּבָר שֶׁהֵייתִי אוֹמֵר
 הָיָה מְקַשָּׁה לִי עֲשִׂים וְאֶרְבַּע קְשִׁיּוֹת
 יִפְרָקְתִּי לוֹ עֲשִׂים וְאֶרְבַּע פְּרוּקִים, עַד
 שְׂנִיָּתָהּ הִשְׂכַּעְתָּה,
 35 וְאֵתְּה אוֹמֵר "שְׂנִיָּה" [הִלְכָה] שְׂמִיעֵת
 לְךָ?
 וְכִי אֲנִי יוֹדֵעַ שִׁשְׁתֵּי אֲנִי אוֹמֵר?
 הָיָה הוֹלֵךְ וְתוֹמֵם בְּשַׁעְרִים:
 בְּן לְקִישׁ הִיבֵן אֲתִידָה?
 עַד שְׂנִיָּתָהּ דַּעְמוֹ.
 40 בְּקִשׁוֹ תְּכֻמִּים רְחִמִים עָלָיו וְכֵת.